

Часова парадигма українського okazіонально-обрядового фольклору*

Ігор ГУНЧИК

Кандидат філологічних наук,
старший науковий співробітник Інституту франкознавства
Львівського національного університету імені Івана Франка
79000 м. Львів, вул. Університетська, 1
e-mail: hunchyki@gmail.com

Стаття присвячена вивченню категорії часу в утилітарно-сакральних текстах народних молитов, замовлянь, примовок та інших типологічно споріднених утворень. Виділено і проаналізовано два основні типи okazіонального часу – обрядовий і міфічний. Обрядовий час конкретизовано як місячний, тижневий і добовий. Міфічний okazіональний час представлений чотирма різновидами, що пов'язані з діяннями тео- й агіоморфних персонажів, обрядовими діями самого виконавця, перебуванням хвороби або демонічної істоти в людині та сакральністю першого разу.

Ключові слова: категорія часу, магіко-сакральна традиція, okazіональний фольклор, регламентація, приуроченість, сюжетика.

Семиденну структуру тижневого обрядового часу, що відображена в українському okazіонально-обрядовому фольклорі, так само можна реконструювати за традиційною схемою 3+1, що властива іншим попереднім хронологічним циклам – життєвому, річному і місячному. До першої чверті тижня належать понеділок і вівторок, до другої – середа і четвер, до третьої – п'ятниця і субота. Останню тижневу фазу складає лише один день – неділя. Таке попарне структурування циклічної темпоральної моделі тижня знаходимо у народній молитві, яку проказували ввечері, коли лягали спати, щоб у сні побачити свою подружню пару: *Понеділок з вівторком, / середа з четвергом, / п'ятниця й субота, / неділя-одиниця. / Хто мені має бути, – / нехай присниться. / Дай мені, Боже, ві сні видати, / яку буду пару мати*⁵².

В основі поділу кожної тижневої чверті на два дні лежить протиставлення парного і непарного, що, на думку В. Іванова і В. Топорова, є «найбільш абстрактним і формалізованим вираженням усієї серії протиставлень, елементом метаопису усієї слов'янської міфології». Воно передбачає вичленування сприятливих парних і несприятливих непарних чисел, у тому числі й серед семи днів тижня⁵³.

Відомості про сприятливість чи несприятливість кожної одиниці тижневої пари добре збереглися і відображені в українських народних віруваннях про міфологічні антропоморфні втілення днів тижня. На подібні міркування натрапляємо, наприклад, у працях І. Огієнка. «Серед українського люду, – писав він, – сильно поширена

* Початок статті див.: Міфологія і фольклор. – 2009. – № 2-3. – С. 19-26.

⁵² Ви, зорі-зориці... Українська народна магічна поезія (Замовляння) / Упоряд. М. Василенка, Т. Шевчук; передм. М. Василенка. – К.: Молодь, 1992. – С. 231.

⁵³ Іванов В., Топоров В. Славянская мифология // Славянская мифология. Энциклопедический словарь. – Москва: Эллис Лак, 1995. – С. 8.

віра в добрі й злі дні тижня; віра ця відома з давнього часу серед багатьох народів»⁵⁴. У праслов'ян – далеких предків українців – уявлення про дні тижня були пов'язані з поняттям божества. Коротку характеристику таких теоморфних образів подає О. Потебня. Перший з них – Понеділок (знак Місяця), за словами вченого, – це світловолосий, стрункий, блідолиций парубок, який подібно до місяця часто змінював свій вигляд. У фольклорі цей день ще величають святим Понеділком, який часто згадують у народних весільних піснях, очевидно, як покровителя подружнього життя, адже «комору» робили для молодих уночі з неділі на понеділок.

Попри те, понеділок – це тяжкий, а то й навіть несприятливий день. Тому розпочинати в понеділок якусь поважну справу, не рекомендували, бо не поведеться. У понеділок, окрім того, ще й постили⁵⁵. Цей піст називався понеділкуванням і стосувався він переважно чоловіків. Так, старий Омелько Кайдаш у повісті І. Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я» дотримувався суворого посту – понеділкував, бо «Понеділок» був для нього «Божим ключничком», який першим «відкривав», тобто розпочинав тиждень.

Цікаві відомості щодо днів тижня і, зокрема, понеділка та вівторка, знаходимо у дослідженнях М. Дикарева. «Окрім зір-зоряниць, – зазначає вчений, – учинками людей орудують іще істоти, названі іменами кожного дня тижня. В слоб. Борисовці записав я ось таку молитву: *Святий Понеділок, / Божий помішничок, / прости мою душечку грішну, / св. Вівторок... / Середичка... / Четверочок... / П'ятінка-матінка... / Суботонька... / Неділенька, прости мою душечку грішну*. При тім побутує переконання, що Середа – дівка, а П'ятниця – жінка. Із казки Чубинського (II, 322 – 9) можна бачити, що П'ятниця, Середа і Понеділок безкарно шкодять «цариці-Красавиці», що представляє «зорю-зоричю, Божу помішницю». Імовірно, через таку силу днів тижня у білоруських зашептуваннях їх прикликають нарівні з зорею»⁵⁶.

Етимологія назви другого дня – вівторка, якого окремі вчені пов'язують із Марсом, вказує на те, що в тижні він ішов за рахунком другим. Позитивні якості, які йому приписували, випливали, очевидно, з парності числа два. Разом із понеділком вівторок утворював першу фазу, яка символізувала початок, зародження тижня. Але, на відміну від попереднього дня, він був більш сприятливим часом для всіляких справ. У зв'язку з цим цікавими видаються вірування гуцулів, котрі вважали, що «у вівторок світ заснувався», тому цього дня «снувати не вільно».

Середа і четвер становлять другу тижневу фазу, що має семантику розквіту, повноти, максимального вияву семиденного часоплину. Середу як перший непарний день фази деякі дослідники ототожнюють із днем Дани, Любави, Божої Матері (знак Єремис – Меркурій) і пов'язують із християнським постом. Його дотримання пояснювали тим, що свята Середа брала участь у похоронах людини, яка постилася, і митарствах душі, супроводжуючи її до небесних воріт. У середу також існували певні заборони, що стосувалися здебільшого жінок. Так, у цей день вони не мили і не розчісували волосся, не пряли і не садили городини, не краляли й не шили білизни. Вважали, що порушення цих приписів могло навіть зумовити смерть. У річному календарі, за спостереженнями В. Скуратівського, існували окремі середи (*Жилава, Середохресна, Мезина* та інші), у які люди поводили себе стримано, дотримуючись спеціально визначених норм поведінки.

Четвер є знаком Юпітера, який в українській і праслов'янській міфологіях пов'язують із Перуном, Дажбогом. Це один із найсприятливіших днів тижня. Через те, на відміну від середи, у четвер здійснювали різноманітні види робіт, що під-

⁵⁴ Митрополит Іларіон. Дохристиянські вірування українського народу. Історико-релігійна монографія. – К.: Обереги, 1991. – С. 217.

⁵⁵ Там само. – С. 217, 270, 271.

⁵⁶ Дикарев М. Великий бог Микола // Посмертні писання Митрофана Дикарева з поля фольклору й мітології. – Збірник фільологічної секції НТШ. – Львів, 1903. – Т. VI. – С. 82–83.

тверджує народне прислів'я «Як не тепер, то у четвер». Існували і так звані іменні четверги. Серед них найбільш відомі Чистий четвер напередодні Паски і Навський Великдень після Трійці, що були особливо важливими для людини та її роду.

П'ятниця і Субота – це третя передзавершальна чверть, що символізувала згортання і згасання тижневого часу. П'ятниця (знак Венери) у народній міфології вважалася богинею роду. У давнину, на думку О. Потебні, її називали Бабою-Ягою, котра була родоначальницею жіночих божеств. Це, очевидно, відобразилося на тому, що в Україні, як свідчить І. Огієнко, П'ятницю святкували як неділю. Ця традиція існувала здавна, як і звичай в цей день постити. Тому «п'ятниця перетворилася в нас в окрему Святу П'ятницю, Параскеву... П'ятниця більший піст від середи, тому її загальною приповідка: «Скривився, як середа на п'ятницю»⁵⁷. Міфологізований антропоморфний образ П'ятниці знаходимо у фольклорних збірниках П. Чубинського і в працях В. Гнатюка. Її зображали молодичею, яка ходила у п'ятий день тижня поміж людьми і стежила, чи її шанують. Жінок, які в цей час, порушуючи звичаї, ткали чи пряли, вона суворо карала⁵⁸. Ці свідчення ще раз переконують, що п'ятниця «традиційно вважалася тяжкою дниною».

Суботу (Сатурн) у давні часи вшановували як охоронницю посівів, родючості, порівняно з п'ятницею вона була більш сприятлива для робіт. Однак ці роботи, як правило, мали завершальний характер, бо шостим днем закінчувався робочий тиждень, і треба було підготуватися до неділі. Відповідно, розпочинати якісь важливі справи у суботу не рекомендували. В окремі суботи також прийнято було поминати і молитися за померлих родичів.

«Неділя-одиниця» була четвертою фінальною або нульовою фазою, яка у семиденній моделі часу відображала стан хаосу, смерті, переродження усього живого. У старі часи її пов'язували із божеством Сонця, а пізніше, після запровадження християнства, – із Ісусом Христом. Великою пошаною, як стверджує О. Потебня, неділя користувалася у праслов'ян. Вони уявляли її в образі молодої красивої дівчини із золотистим волоссям, яку ще називали Сонячною Панною, дочкою П'ятниці. В останній день тижня за традицією заборонялося працювати, про що красномовно свідчить і народна етимологія самого слова *неділя* (тобто *не діло*). Порушників цих приписів чекали тяжкі муки і покута. У неділю ж із давніх-давен було прийнято молитися Богу, відвідувати родичів і відпочивати, готуючись до нового робочого тижня. Не випадково неділя у народних молитвах і замовляннях постає «святим деньочком»: *Первим разочком, / Господнім часочком, / Господу Богу помолюся, / всім празничкам поклонюся, / святой Недількі вклонюся* [Новосілки Трс В].

Безпосередні відомості про те, у який день тижня виконували оказіонально-обрядовий текст, найчастіше містилися в загальних позатекстових коментарях. Тут також повідомляли основні деталі та особливості виконання всього ритуалу, наприклад: *Збирали [зілля] ціле літо по п'ятницях з молитвою та примовою* [5, с. 306]; *Як у скотини більмо буває, так бируть свіжого кирпичу од тої самої скотини у тряпку і вішають у димарі до схода сонця у понеділок. До трьох день більмо пропаде. Як вішають кирпич, то примовляють...*⁵⁹. Нерідко вказівки на регламентацію могли знаходитися і в самому утилітарно-сакральному тексті у вигляді темпоральної символіки назв днів тижня: *Прошу Господа Бога, / Присвятеї Неділійкі, / Матінки Божої, / прийдіте, приступіте до раби Божої N [Невір Лбш В]; Помолюся Господу Богу / і всім святым, / Господи милосердний, / поможи мені в сей день / і святая Суботонька!*⁶⁰.

⁵⁷ Митрополит Іларіон. Дохристиянські вірування українського народу... – С. 217, 271.

⁵⁸ Чубинський П. Мудрість віків (Українське народознавство у творчій спадщині Павла Чубинського): У 2 кн. – К.: Мистецтво, 1995. – Кн. 1. – С. 214.

⁵⁹ Ви, зорі-зоричі... Українська народна магічна поезія (Замовляння)... – С. 272.

⁶⁰ Українські чари / Упоряд. О. Таланчук. – К.: Либідь, 1992. – С. 94.

Грапляється, що у текст треба було навмисно внести назву того дня, у який виконували народну молитву чи замовляння. Для цього в утилітарно-сакральне утворення виконавець уміщував такі спеціальні стислі поради: *Першим разом, добрим часом, / Сьвятеї середи благаю (вказати день, коли шепчеш) і Матері Божої⁶¹; Господи, пириміне, / на місці встанове / по сьой день Божий (якеї день) [Підманево Шцк В]; Остановеся на самому місци, помолеса, / де Божа Мати породела, / на своїм місци постановела, / каждого часу, каждой минути, / в святой дньочок Божий (той день, которий заговор говориши) [Переспа Ржц В]. Існували також випадки, коли інформація про приуроченість оказіонально-обрядового твору до відповідного дня тижня містилася одночасно і в обрядових коментарях, і в самому фольклорному тексті: *Будь-якого дня, крім п'ятниці*: «Першим разом Божим часом / помолося я Господу Богу, / Матері Божій і всім святим. / Сьогодні не п'ятниця, / так цей ранці-вавіці не відранюватися⁶². Виконання утилітарно-сакральних творів могло відбуватися і тричі на тиждень. При цьому зазначалися найсприятливіші дні: *Повторити дев'ять разів. Читати краще під вечір у середу, понеділок, п'ятницю. О 12-ій годині не читать⁶³; В понеділок, в четвер і п'ятницю несе жінка молоко в скіпчати і виливає на кунику, де сут великі муряшки, і за кожними дев'ятьма разами приговорює⁶⁴.**

Міфологічні уявлення про частини більш тривалих циклів – року, місяця, тижня, що відображені в українському оказіонально-обрядовому фольклорі, можна, до певної міри, перенести і на відносно короткотривалий добовий час. В основі такої взаємозалежності лежить явище ізоморфізму, що передбачає співвідносність чотирьох періодів доби – ранку, дня, вечора, ночі до весняного, літнього, осіннього, зимового сезонів року, а також відповідних фаз місяця і тижня⁶⁵. Їх частини характеризуються аналогічною семантикою, відображаючи в межах добового циклу народження, розквіт, згасання і смерть-відродження навколишньої природи.

Зв'язок виконання утилітарно-сакральних утворень із певною порою доби найбільшою мірою залежить від того, до якого функціонально-тематичного різновиду вони належать. Скажімо, тексти індивідуально-побутового використання, що читали після сну, проговорювали зранку, а лікувальні замовляння від крик приурочували до вечора або ночі. Саме ці три пори – ранок, вечір, ніч – у добовій хронологічній системі оказіонально-обрядового фольклору і були найчастіше залучені.

Ранок (іноді – утро) як перша чверть доби був у цьому особливо сприятливим. Для зазначення цієї добової пори та її важливих моментів могли використовувати додаткові номінації – *світання* [Смоляри Стр В], *досвіток*⁶⁶, які характеризували час сходу сонця. Крім того, ранок асоціювався в деяких оказіональних обрядах із зорею⁶⁷ або першим співом півня: *Коли перший півень заспіває, вона приходить до кирниці й примовляє: «Добре утро тобі, кирнице...»⁶⁸.*

У ранішній час проговорювали тексти різноманітного призначення. Так, у народній медичній практиці на світанні лікували хвороби: лихорадку, лишай⁶⁹, без-

⁶¹ Мойсієнко В. Поліські замовляння // Дрєвляни. Збірник статей і матеріалів з історії та культури Поліського краю. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 1996. – Вип. 1. – С. 136.

⁶² Ви, зорі-зориці... Українська народна магічна поезія (Замовляння)... – С. 182.

⁶³ Там само. – С. 92.

⁶⁴ Там само. – С. 263.

⁶⁵ Брагинская Н. Календарь // Мифы народов мира. Энциклопедия: В 2-х т. / Гл. ред. С. Токарев. – Т. 1. – Москва: Советская энциклопедия, 1991. – С. 614.

⁶⁶ Ви, зорі-зориці... Українська народна магічна поезія (Замовляння)... – С. 21.

⁶⁷ Словесна магія українців / Упор. В. Фісуна. – К.: Бібліотека українця, 1998. – С. 39.

⁶⁸ Ви, зорі-зориці... Українська народна магічна поезія (Замовляння)... – С. 258.

⁶⁹ Там само. – С. 174.

сонницю⁷⁰, бабці⁷¹, вроки, кольки, жіночі хвороби⁷², черви в худоби⁷³. У цю пору також молилися до сонця, щоб бути красивою⁷⁴, примовляли для збільшення молока в корови⁷⁵, а також відвертали горобців від посівів: *До схід сонця обходять соняшники і проказують тричі: «Горобці-молодці, / летить за високі гори / на Чорне море...»*⁷⁶.

День як світла пора доби в окремих уснопоетичних зразках міг бути пов'язаний із більш вузькими часовими поняттями *полудня*, *обіду*. Вказівки, що той чи інший текст промовляли саме вдень, знаходилися, як правило, у формулах побажання доброго денного часу. Ці оптативні одиниці могли бути розміщені в утилітарно-сакральних утвореннях від хвороб, зокрема, уроків⁷⁷, гостцю⁷⁸, для привернення чоловіка у сім'ю⁷⁹ та успішного приносу меду бджолами: *Дендобре, пчоли, соколові оці, / Біг вам до помічі. / Дай вам, Боже, три сили: / одну силу – мед носити...*⁸⁰.

Виконання багатьох магіко-сакральних творів часто було пов'язане з вечором – третьою частиною доби, що починалася з моменту заходу сонця, після вкладання спати або смеркання: *Як смеркне надворі, треба взяти на руки дитину, понести до сідла, де кури ночують і сказати: «Добри вечір! Добри вечір! Добри вечір! Ви кури-курашечки...»*⁸¹. Вечірню пору вважали ефективною для лікування багатьох хвороб: крикс⁸², глистів⁸³, гостця⁸⁴, для замовляння збільшення надоїв молока⁸⁵, для відгону горобців від соняшника⁸⁶, а також для привернення, на любов⁸⁷: *Це треба казати звечора, скоро зірки зійдуть: «Ви, зорі-зоричі, вас на небі три сестриці...»*⁸⁸.

Чимало утилітарно-сакральних текстів стосувалися ночі (півночі), яка в українських замовляннях, на думку М. Новикової, вважалася не лихим часом, а лише особливо дієвим, магічним⁸⁹. П. Іващенко з цього приводу зазначає, що «шептання-замовляння нападці виконуються із властивими йому обрядами у глуху ніч, тобто в час півночі»⁹⁰. У кількох відомих у фольклористиці народних молитвах ніч зображена персоніфіковано у вигляді міфологічного божества, яке піддавали величчю і поетизації: *Ніч темна, ніч тишина, сидиш ти на коні буланому, на сідлі соколиному, замикаєш ти комори, дворці і хлівці, церкви й монастири і київські престоли...*⁹¹. Вказівки на нічний час виконання оказіонально-обрядових творів знаходилися в коментарях і

⁷⁰ Ви, зорі-зоричі... Українська народна магічна поезія (Замовляння)... – С. 192.

⁷¹ Там само. – С. 193.

⁷² Там само. – С. 238.

⁷³ Чубинський П. Мудрість віків... – С. 92.

⁷⁴ Ви, зорі-зоричі... Українська народна магічна поезія (Замовляння)... – С. 219.

⁷⁵ Там само. – С. 245, 257.

⁷⁶ Там само. – С. 295.

⁷⁷ Там само. – С. 69.

⁷⁸ Там само. – С. 150.

⁷⁹ Словесна магія українців... – С. 80.

⁸⁰ Ви, зорі-зоричі... Українська народна магічна поезія (Замовляння)... – С. 273.

⁸¹ Українські чари... – С. 66.

⁸² Чубинський П. Мудрість віків... – С. 144; Ви, зорі-зоричі... Українська народна магічна поезія (Замовляння)... – С. 190.

⁸³ Зоряна вода. Таємниці поліських знахарів / Упоряд. В. Давидюка. – Луцьк: Надстир'я, 1993. – С. 12.

⁸⁴ Ви, зорі-зоричі... Українська народна магічна поезія (Замовляння)... – С. 148.

⁸⁵ Там само. – С. 245, 256.

⁸⁶ Чубинський П. Мудрість віків... – С. 66.

⁸⁷ Ви, зорі-зоричі... Українська народна магічна поезія (Замовляння)... – С. 226, 232.

⁸⁸ Там само. – С. 218.

⁸⁹ Новикова М. Прасвіт українських замовлянь // Українські замовляння / Упоряд. М. Москаленко; Авт. передм. М. Новикова. – К.: Дніпро, 1993. – С. 204.

⁹⁰ Іващенко П. Следи языческих верований в южно-русских шептаньях // Труды Третьего Археологического съезда въ России, бывшаго въ Кіеве въ авг. 1874 года. – К., 1878. – Т. 1. – С. 324.

⁹¹ Українські замовляння... – С. 193.

могли мати такий вигляд: *треба вийти на поріг у темний вечір і промовлять до ночі три рази; це треба казати опівночі надворі, коло покуття; баба-шептуха бере пляшку з свяченою водою і дитину, несе в 12 ночі в курятник*, та ін. Українські матеріали свідчать, що в пізню нічну пору найчастіше молилися за ворогів⁹², привертали кохану людину⁹³, виговорювали крикиси⁹⁴, замовляли на прибавлення корові молока⁹⁵ та ін.

Незначну кількість оказіональних уснопоетичних утворень могли виконувати в будь-яку пору доби. У таких випадках вказівки на регламентацію знаходимо у привітально-побажальних формулах тексту, де зазначена відповідна добова фаза: *Як починаєш шептати од пристриту до обіда, то перше скажи: «Добривдень!», а як після обіда або ввечері, то скажи: «Добривечір!»⁹⁶; Як для леченія треба вода, то пудийіди до повного ведра з водою і скажи: «Добри вечор (або вказати пору доби), колодець Даніло...»⁹⁷. Трапляються також утилітарно-сакральні зразки, які проговорювали двічі в різні періоди доби: *Ходить треба ранком і пізно ввечером три місяці до баби*⁹⁸.*

Другий тип оказіонального часу, що характерний для українського утилітарно-сакрального фольклору, – це час м і ф і ч н и й. У своїй основі він також неоднорідний. Його можна поділити на чотири різновиди: 1) час діянь богів, святих та різного роду тео- або агіоморфних персонажів; 2) час перебування хвороби у людині та час взаємин із різними демонічними істотами; 3) час обрядових дій самого виконавця, антропоморфних персонажів або матеріальних персоніфікованих міфічних об'єктів; 4) перший або Божий (Господній, святий) час. На відміну від обрядового часу, що властивий передусім розмовно-апелятивним тестам, міфічний оказіональний час домінує в уснопоетичних утвореннях з описово-експлікативною частиною. Вказівки на нього містяться у самих фольклорних творах і зрідка трапляються в позатекстових обрядових коментарях.

Наявність в українських оказіонально-обрядових творах тео- або агіоморфних персонажів – явище цілком звичне і доволі часто поширене. Вони створюють у внутрішньсюжетних ситуаціях фольклорних текстів особливий тип священного міфічного часу, в рамках якого зображені чи відтворені події за участю вищих надприродних істот мають вирішальне значення і вплив на відповідний обрядовий випадок із конкретно вказаним адресатом. У давні часи назви цих персонажів, очевидно, були тісно пов'язані зі стародавнім язичницьким пантеоном, віруваннями та світоглядом. Із запровадженням нової релігії – християнства – вони зникли і майже не збереглися до теперішнього часу. На зміну їм прийшли нові назви божественних осіб і святих, що відображають ідеологію християнства.

До найчастіше використовуваних в українському оказіонально-обрядовому фольклорі тео- й агіоморфних персонажів, які мають велику кількість варіантів у різних регіонах України, належать: *Господь Бог, Божа Мати, Ісус Христос, святі Миколай, Юрій, Ілля, Петро і Павло, Кузьма і Дем'ян, архангели Михайл, Гавриїл, ангели та ін.: Матір Божа на престолі стояла,/ младенчика держала,/ народженому младенчику/ крикливиці змовляла/ та на море пускала*⁹⁹; *Іхав Юрії маленькими осятами/ з молодими дівчатами –/ зілля копати, жовни замовляти*¹⁰⁰; *В чистому полі церква стояла,/ пуд церквою два вогні горіли,/ ангели воду носили,/ вогні гасили,/ вроки туптали* [Дроздні Квл В].

⁹² Ви, зорі-зоричі... Українська народна магічна поезія (Замовляння)... – С. 326.

⁹³ Там само. – С. 217, 218.

⁹⁴ *Мойсієнко В.* Поліські замовляння... – С. 135; Ви, зорі-зоричі... Українська народна магічна поезія (Замовляння)... – С. 203.

⁹⁵ Ви, зорі-зоричі... Українська народна магічна поезія (Замовляння)... – С. 246, 261.

⁹⁶ Українські чари... – С. 58.

⁹⁷ *Мойсієнко В.* Поліські замовляння... – С. 165.

⁹⁸ Ви, зорі-зоричі... Українська народна магічна поезія (Замовляння)... – С. 34.

⁹⁹ Словесна магія українців... – С. 73.

¹⁰⁰ Ви, зорі-зоричі... Українська народна магічна поезія (Замовляння)... – С. 156.

Утилітарно-сакральні утворення із дохристиянськими божественними персонажами відомі фольклористиці у незначній кількості. До них належить і текст замовляння від вроків із села Холуневичі Ківерцівського району Волинської області, у якому йдеться про богиню Красну Панну, якій присвятив окрему наукову розвідку відомий український фольклорист І. Денисюк¹⁰¹. Інформаторка, від котрої був записаний відповідний фольклорний зразок, пояснила, що *Красная Панна – це те саме, що Божая Мати: Єсть на небі круг,/ я в тому крузі/ сидить Красная Панна./ Прижимала Іванові,/ вона врочейки збирала,/ на сухий ліс посидала./ Вітранія, водянія,/ нагляни, нашляни,/ зробляни, споткани,/ подумняни, помисляни –/ йдіте, врочийкі, на сухія лози,/ на бистрия води,/ на денния лиса,/ де ни ходять голоса./ Ідіть гори качайте,/ Івана не чіпайте. Амінь.*

Наступний різновид оказіонального міфічного часу пов'язаний із хворобами та демонічними істотами, які також часто фігурують в утилітарно-сакральних творах у ролі фольклорних персонажів. З того моменту, відколи хвороба вселилася в людський організм, для адресата починався особливий відлік часу, що був тотожний протіканню захворювання. Він закінчувався лише тоді, коли неміч покидала людину, і вона починала одужувати. Цей різновид міфічного часу за своєю семантикою виразно негативний і цілком протилежний до часу діянь божественних персонажів. Якщо перші нормалізували, гармонізували і впорядковували діяльність організму, то демонічні істоти навпаки вносили розлад, дисгармонію і хаос у тілесні органи людини. Тому, щоб вилікувати від хвороби людину, у першу чергу треба було змінити кодовий різновид міфічного часу з демонічного на теологічний, використавши спеціальну молитву чи замовляння.

Образи хвороби та різних демонічних персонажів в експлікативній частині утилітарно-сакральних текстів зображені дуже рідко. Чи не поодиноким прикладом може бути народна молитва від вроків: *Литіли врокі/ чириз мора глибокi,/ чириз поля широкі [Невір Лбш В].* Такий спосіб їхньої сюжетної подачі більше властивий для тео- або агіоморфних персонажів. Демонічних персонажів переважно згадували у вокативних формулах апелювативних уснопоетичних утворень, коли з ними контактував сам виконавець фольклорного твору. Хвороба найчастіше на той момент знаходилася всередині або біля пацієнта-адресата, якого стосувалася вся лікувальна словесна процедура: *Переполох-переполошище,/ страшний чоловіче!/ Батьків ти, материн,/ дідів, бабин,/ сестрин, братів,/ шляховий, вітровий; Бешихо, бешишище!/ Болячка, болячище!/ Ти й водяна,/ ти й вітряна,/ і прозірна, подумана й погадана./ Тут тобі не стояти...¹⁰².*

У народних примовках, молитвах, замовляннях, заклинаннях могли бути зображені не тільки божественні або демонічні істоти, а й цілком звичайні антропоморфні персонажі, у тому числі сам виконавець фольклорного твору, а також неживі персоніфіковані природні явища та об'єкти матеріального світу. Оскільки у відповідній обрядовій ситуації вони належать до персонажів сакрально значущих, їхня роль також пов'язана зі створенням особливих часових оказіональних умов у внутрішній сюжеті текстів.

Коло антропоморфних персонажів доволі широке. До них могли належати: *чоловік, жінка, дід, баба, дівка, парубок, пан, пані, брат, сестра* та ін.: *Ішов чоловік старий,/ під ним кінь карий,/ по рослинах, по дорогах,/ по притонах, по містах¹⁰³.* У деяких текстах персонажі мали окреме ім'я: *Ішла сестра Уляна/ кров замовляти./ Як замовляла –/ молитву шептала¹⁰⁴.* Іноді на те, що перед нами зображений не звичайний, а сакрально значущий персонаж, могли вказувати якісь додаткові портретні ха-

¹⁰¹ Денисюк І. Два міфологічні божества у поліських епіталамах: Тур і Красная Пані // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. – 1999. – Вип. 27. – С. 41–48.

¹⁰² Там само. – С. 94.

¹⁰³ Ви, зорі-зориці... Українська народна магічна поезія (Замовляння)... – С. 88.

¹⁰⁴ Там само. – С. 89.

рактеристики, окремі деталі зовнішності, місцезнаходження, дії або символічне магічне число антропоморфних істот: *Іду я дорогою, / стоїт дідочок з срібном кійочком* [Розничі Мнв]; *Йшла дівка поганим шляхом, / на поганий огород, / поганого зілля рвати*¹⁰⁵; *Йшло три старці, / нисло три вещи: / один рукавеци, / другей – ногавеци, / третій – вроки* [Старі Кошари Квл В]. У ролі подібних фольклорних персонажів міг бути зображений і сам знахар, котрий виступав безпосереднім виконавцем утилітарно-сакральних утворень: *Стою я пуд Божию рукою, / пуд яснию зурою, / пуд сьватемі янголами-апостолами...* [Холоневичі Квр В].

Міфологізованими персонажами у деяких уснопоетичних зразках часто виступали явища природи, астральні світила, а також деякі неживі матеріальні речі. Чудесний, ірреальний світ, що вони створювали в оказіонально-обрядових творах, гармонійно вказував на нетипову, ірреальну плинність у ньому уснохудожнього сакрального часу: *Смереку, смереку! / Замикаєш засіки і бапти, / замкни моїм ворогам роти*¹⁰⁶; *Дощику, перестань! / Поїдемо на Ярдань/ сіно косити, / Бога просити; Ти, місяцю Авраме, / чи ти був у мертвих мертвеців?*¹⁰⁷; *Лаво, лаво! / Становись направо!*¹⁰⁸.

В українських утилітарних творах поруч із трьома різновидами оказіонального міфічного часу, що пов'язані з наявністю в тексті міфологічних персонажів, є ще один цікавий різновид – так званий *перший або Божий, Господній, святий час*. «Час початку реальності, тобто Час першої появи, – зазначає М. Еліаде, – має значущість і функцію зразка, тому людина прагне періодично відтворювати його в теперішньому за допомогою відповідних обрядів. Але «перший прояв» певної реальності рівнозначний її створенню Божестями або Напівбогами. Знову набути Час початку передбачає, відповідно, ритуально повторити творчі діяння богів»¹⁰⁹.

В оказіонально-обрядовому фольклорі цей час розгортається шляхом розміщення на початку уснопоетичних утворень спеціальних виразів-вказівок на зразок: *першим разом, Божим часом*¹¹⁰; *першим разом, Господнім часом*¹¹¹; *першим разом, ліпшим часом*¹¹²; *за першим разом, за лучшим часом; за першим разом, за Божим розказом*¹¹³; *за першим разом, за Божим приказом* [Завітне Квр В] та ін.: *Первим разом, / Господнім часом, / Господу Богу помолюсь, / і пречистой святой Матері, / і всім святым твоїм*¹¹⁴; *Йшов чоловік / первим разом, святим часом / через калиновий міст*¹¹⁵.

Два типи оказіонального часу – обрядовий і міфічний, виділені в українських народних молитвах, замовляннях та інших типологічно споріднених утвореннях, проявлялися в тому чи іншому уснопоетичному творі по-різному. Характерною їхньою особливістю є те, що кожен із них існував або окремо в рамках одного тексту, або ж паралельно співіснував з іншим. У другому випадку відбувалося накладання різних типів оказіонального часу, що тим самим не перешкоджало цілісності хронологічного фольклорного зразка. Це можна спостерігати в народній молитві до місяця, де поєднані в одній хронологічній системі місячний (*молодик*) і добовий нічний (*зорі на небі*) різновиди обрядового часу із міфічним часом діянь божествен-

¹⁰⁵ Українські чари... – С. 37.

¹⁰⁶ Українські замовляння... – С. 194.

¹⁰⁷ Новицький Я. Малорусские народные заговоры, заклинания, молитвы и рецепты, собранные в Екатеринославдине. – Екатеринослав, 1913. – С. 23.

¹⁰⁸ Ви, зорі-зоріщи... Українська народна магічна поезія (Замовляння)... – С. 307.

¹⁰⁹ Элиаде М. Священное и мирское. Пер. с фр., предисл. и коммент. Н. К. Гарбовского. – Москва: Изд-во МГУ, 1994 – С. 57.

¹¹⁰ Ви, зорі-зоріщи... Українська народна магічна поезія (Замовляння)... – С. 213.

¹¹¹ Там само. – С. 146.

¹¹² Там само. – С. 147.

¹¹³ Мойсієнко В. Поліські замовляння... – С. 133.

¹¹⁴ Ви, зорі-зоріщи... Українська народна магічна поезія (Замовляння)... – С. 170.

¹¹⁵ Українські чари... – С. 33.

них персонажів (Господь) і першим разом: *Таку молевочку говорити до місяця або зурок на небі: «Нади́ле, Господі, здоро́в'я, / перший раз бачу молодого місяця, / Тобі старіти, / а нам молодіти». І тако обі́тремося обома рукамі́ тре́ рази* [Ветли Лбш В].

Таким чином, категорію часу, яка відображена в народних молитвах, замовляннях, примовках, заклинаннях та інших типологічно споріднених утвореннях, можна вважати тим глибинним «внутрішнім чинним змістом», що дає право розглядати українську оказіональну творчість, як і календарно-річний та родинно-сімейний цикли, окремим самостійним видом обрядового фольклору. Усвідомлення значення часової парадигми оказіонально-обрядового фольклору також важливе для цілісного розуміння всієї хронологічної системи народної культури, що визначала і визначає найголовніші сфери духовного життя українського народу.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

В – Волинська область: Квл – Ковельський р-н, Квр – Ківерцівський р-н, Лбш – Любецький р-н., Мнв – Маневицький р-н, Ртн – Ратнівський р-н., Ржщ – Рожищенський р-н., Стр – Старовижівський р-н, Шцк – Шацький р-н.

Temporal Paradigm of the Ukrainian Occasional and Ritual Folklore

Ihor HUNCHUK

The article is devoted to a research into the category of time as reflected in the utilitarian and sacrum texts of folk prayers, charms, repetitive cycles and other typologically cognate genres. Two types of the occasional time – the ritual and the mythological – have been distinguished. The ritual time is specified as monthly, weekly and daily. The mythological occasional time is represented by four varieties on the basis of theo- and hagiomorphic heroes' acts, rituals of the very performer, stay of an illness or a demonical being in a person and the first-time sacredness.

Key words: category of time, magic and sacral tradition, occasional folklore, time limitedness, devotedness, plots.

Временная парадигма украинского окказионально-обрядового фольклора

Игорь ГУНЧИК

Статья посвящена изучению категории времени в утилитарно-сакральных текстах народных молитв, заговоров, приговоров и других типологически родственных жанров. Выделены и проанализированы два основных типа окказионального времени – обрядовое и мифическое. Обрядовое время реализуется как месячное, недельное и суточное. Мифическое окказиональное время представлено четырьмя разновидностями, которые связаны с действиями тео- и агиоморфных персонажей, обрядовыми действиями самого исполнителя, пребыванием болезни или демонического существа в человеке, а также с «сакральностью первого раза».

Ключевые слова: категория времени, магико-сакральная традиция, окказиональный фольклор, регламентация, приуроченность, сюжетика.

Стаття надійшла до редколегії 12.12.2009
Прийнята до друку 18.03.2010